

Студент медик Майєр і учень Московської школи живопису, скульптури і архітектури Рибников прийшли якось увечері до свого приятеля студента юриста Васильєва і запропонували йому піти з ними в С-в провулок. Васильєв спочатку довго не згоджувався, але потім одягся й пішов з ними.

Пропащих жінок він знав тільки з розмов і з книжок, і в тих домах, де вони живуть, не був ні разу в житті. Він знав, що є такі неморальні жінки, які під тиском фатальних обставин — середовища, поганого виховання, злиднів тощо — змушені бувають продавати за гроші свою честь. Вони не знають чистого кохання, не мають дітей, не правоздатні; матері й сестри оплакують їх, як мертвих, наука третирує їх, як зло, мужчини кажуть їм "ти". Та, незважаючи на все це, вони не втрачають образу й подоби божої. Всі вони усвідомлюють свій гріх і мають надію на спасіння. Засобами, що ведуть до спасіння, воли можуть користуватися якнайширше. Щоправда, суспільство не дарує людям минулого, але в бога свята Марія Єгипетська вважається не нижчою за інших святих. Коли Васильєву доводилося з одягу чи з манер впізнавати на вулиці пропащу жінку або бачити її зображення в гумористичному журналі, то кожного разу він згадував одну історію, десь і колись ним вчитану: якийсь юнак, чистий і самовідданий, покохав пропащу жінку і запропонував їй стати його дружиною, а вона, вважаючи себе недостойною такого щастя, отруїлась.

Васильєв жив в одному з провулків, що виходять па Тверський бульвар. Коли він вийшов з приятелями з дому, було близько одинадцятої години. Недавно йшов перший сніг, і все в природі було під владою цього молодого снігу. В повітрі пахло снігом, під ногами м'яко хрустів сніг, земля, дахи, дерева, лавки на бульварах — усе було м'яке, біле, молоде, і від того будинки мали вигляд інший, ніж учора, ліхтарі горіли яскравіше, повітря було прозоріше, екіпажі гуркотіли тихше, і в

душу разом із свіжим, легким морозним повітрям просилось почуття, схоже на білий, молодий, пухнастий сніг.

— "Несамохіть до журних берегів,— заспівав медик приємним тенором,— мене приваблює незнана сила..." "А ось і млин... Уже він розвалився..." — повторив медик, зводячи брови й сумно похитуючи головою.

Він помовчав, потер лоба, пригадуючи слова, і заспівав голосно і так гарно, що на нього озирнулись проходжі.

— "Колись мене любов тут зустрічала, жагуча, незневолена любов..."

Усі троє зайшли до ресторану і, не скидаючи пальт, випили коло буфету по дві чарки горілки. Перед тим як випити по другій, Васильєв помітив у себе в горілці шматочок корка, підніс чарку до очей, довго дивився в неї і короткозоро хмурился. Медик не зрозумів його виразу й сказав:

— Ну, чого ти дивишся? Будь ласка, без філософії! Горілку дано, щоб пити її, осетрину — щоб їсти, жінок — щоб бувати в них, сніг — щоб ходити по ньому. Хоч один вечір поживи по-людськи!

— Та я нічого...—сказав Васильєв, сміючись.—Хіба я відмовляюсь?

Від горілки в нього потеплішало в грудях. Він розчулено дивився на своїх приятелів, милувався ними і заздрих. Яке в цих здорових, дужих, веселих людей усе врівноважене, яке в їх умах і душах усе закінчене й гладеньке! Вони і співають, і палко люблять театр, і малюють, і багато говорять, і п'ють, і голова в них не болить на другий день після того; вони і поетичні, і розпусні, і ніжні, і зухвалі; вони вміють і працювати, і обурюватись, і реготати без причини, і говорити дурниці; вони запальні, чесні, самовіддані і, як люди, нічим не гірші за нього, Васильєва, який стереже кожен свій крок і кожне своє слово, помисливий, обережний і

найменшу дрібницю ладен підносити на рівень питання. І йому захотілося хоч один вечір пожити так, як живуть приятелі, розгулятися, звільнити себе від власного контролю. Треба буде горілку пити? Він питиме, хоч би завтра в нього луснула голова від болю. Його ведуть до жінок? Він іде. Він реготатиме, дурітиме, весело відповідатиме, коли зачіпатимуть прохожі...

Вийшов він з ресторану з сміхом. Йому подобалися його приятелі — один у пом'ятому крислатому капелюсі з претензією на мальовниче безладдя, другий у котиковій шапочці, людина не бідна, але з претензією на належність до вченої богеми; подобався йому сніг, бліді вогні ліхтарів, різкі, чорні сліди, що їх залишали на першому снігу підшви прохожих; подобалось йому повітря і особливо цей прозорий, ніжний, наївний, наче незайманий тон, який у природі можна спостерігати тільки двічі на рік: коли все вкрите снігом, і весною в ясні дні або в місячні вечори, коли на річці скресає лід.

— "Несамохіть до журних берегів,— заспівав він півголосом,— мене приваблює незнана сила..."

І всю дорогу чомусь у нього і в його приятелів не сходив з язика цей мотив, і всі троє наспівували його машинально, не в такт один одному.

Уява Васильєва малювала, як хвилини через десять він і його приятелі постукають у двері, як вони темними коридорчиками і темними кімнатами скрадатимуться до жінок, як він, скориставшись темрявою, чиркне сірником і раптом освітить і побачить страдницьке обличчя і випну усмішку. Невідома блондинка або брюнетка, напевно, буде з розпущеним волоссям і в білій нічній кофточці; вона злякається світла, страшенно сконфузиться і скаже: "Бога ради, що ви робите! Погасіть!" Усе це страшне, але цікаве й нове.

Приятелі з Трубної площі повернули на Грачівку і скоро увійшли в провулок, про який Васильєв знав тільки з розмов. Побачивши два ряди будинків з яскраво освітленими вікнами і з навстіж відчиненими дверима, почувши веселі звуки роялів і скрипок,— звуки, що вилітали з усіх дверей і мішалися в дивну плутанину, схожу на те, начебто десь у півночі, над дахами, настроювався невидимий оркестр,— Васильєв здивувався і сказав:

— Як багато будинків!

— Це що! — сказав медик.— У Лондоні в десять разів більше. Там близько ста тисяч таких жінок.

Візники сиділи на козлах так само спокійно і байдуже, як і по всіх провулках; тротуарами йшли такі самі прохожі, як і на інших вулицях. Ніхто не квапився, ніхто не ховав у комір свого обличчя, ніхто не похитував докірливо головою... І в цій байдужості, у звуковій плутанині роялів і скрипок, в яскравих вікнах, у навстіж відчинених дверях почувалося щось дуже одверте, нахабне, хвацьке і розмашисте. Мабуть, у часи давні на рабовласницьких ринках було так само весело й шумно, і обличчя, і хода людей виявляли таку саму байдужість.

— Почнемо з самого початку,— сказав художник.

Приятелі увійшли у вузький коридорчик, освітлений лампою з рефлектором. Коли вони відчинили двері, то в передпокої з жовтого дивана ліниво підвівся чоловік у чорному сюртуку, з неголеним лакейським обличчям і з заспаними очима. Тут тхнуло, як у пральні і, крім того, ще оцтом. З передпокою вели двері до яскраво освітленої кімнати. Медик і художник зупинилися на цих дверях і, витягнувши шії, обидва разом заглянули в кімнату.

— Бона-сера, сеньйори, ріголетто-гугеноти-травіата! — почав художник, театралью розкланюючись.

— Гаванна-таракано-пістолето! — сказав медик, притискаючи до грудей свою шапочку й низько кланяючись.

Васильєв стояв позад них. Йому теж хотілось театральню розкланятися і сказати що-небудь дурне, але він тільки всміхався, почував ніяковість, схожу на сором, і нетерпляче чекав, що буде далі. В дверях з'явилася маленька блондинка років сімнадцяти-вісімнадцяти, стрижена, в короткому голубому платті і з білим аксельбантом на грудях.

— Чого ж ви на дверях стоїте? — сказала вона.— Скидайте ваші пальта і заходьте в залу.

Медик і художник, все розмовляючи "по-італійськи", увішли в залу. Васильєв нерішуче пішов за ними.

— Панове, скидайте ваші пальта! — сказав старий лакей.— Так не можна.

Крім блондинки, в залі була ще одна жінка, дуже повна й висока, з неросійським обличчям і з оголеними руками. Вона сиділа коло рояля і розкладала в себе на колінах пасьянс. На гостей вона не звернула ніякої уваги.

— Де ж інші панночки? — спитав медик.

— Вони чай п'ють,— сказала блондинка.— Степане,— гукнула вона,— піди скажи панночкам, що студенти прийшли!

Трохи згодом до зали увійшла третя панночка. Ця була в яскраво-червоному платті з синіми смугами. Обличчя в неї було густо і невміло нафарбоване, лоб ховався за волоссям, очі дивились некліпно і злякано. Увійшовши, вона зараз-таки заспівала сильним, грубим контральто якусь пісню. За нею появилася четверта панночка, за нею п'ята...

У всьому цьому Васильєв не бачив нічого ні нового, ні цікавого. Йому здавалося, що цю залу, рояль, дзеркало в дешевій золотій рамі, аксельбант, плаття з синіми смугами і тупі, байдужі обличчя він бачив уже десь і не один раз. А п'їтми, тиші, таємниці, провинної усмішки, всього того, що сподівався він тут зустріти і що лякало його, він не бачив навіть знаку.

Все було звичайне, прозаїчне й нецікаве. Одне тільки трохи дратувало його цікавість — це страшний, немов навмисно придуманий несмак, який видно було в карнизах, у безглуздох картинах, у вбраннях, в аксельбанті. У цьому несмаку було щось характерне, особливе.

"Яке все бідне й безглузде! — думав Васильєв.— Що в усій цій нісенітниці, яку я тепер бачу, може спокусити нормальну людину, примусити її вчинити страшний гріх — купити за карбованець живу людину? Я розумію всякий гріх ради блиску, краси, грації, пристрасті, смаку, але що ж тут? Заради чого тут грішать? А втім... не треба думати!"

— Борода, почастуйте портером! — звернулась до нього блондинка.

Васильєв раптом сконфузився.

— З охотою...— сказав він, чемно кланяючись.— Тільки, вибачте, пані, я... я з вами пити не буду. Я не п'ю.

Хвилин через п'ять приятелі йшли вже в другий будинок.

— Ну навіщо ти замовив портеру? — сердився медик.— Мільйонщик який! Викинув шість карбованців, так, з доброго дива, на вітер!

— Якщо вона хоче, то чому ж не зробити їй цієї приємності? — виправдувався Васильєв.

— Ти зробив приємність не їй, а хазяйці. Вимагати від гостей частування наказують їм хазяйки, яким це вигідно.

— "А ось і млин...— заспівав художник.— Уже він розвалився..."

Прийшовши в другий будинок, приятелі постояли тільки в передпокої, а в залу не входили. Так само як і в першому будинку, в передпокої з дивана підвелась постать у сюртуку і з заспанним лакейським обличчям. Дивлячись на цього лакея, на його обличчя і поношений сюртук, Васильєв подумав: "Скільки мусить пережити звичайний, простий росіянин, перш ніж доля кине його сюди в лакеї? Де він був раніш і що робив? Що чекає його? Чи жонатий він? Де його мати, і чи знає вона, що він служить тут за лакея?" І вже Васильєв мимоволі в кожному будинку звертав свою увагу насамперед на лакея. В одному з будинків, здається, в четвертому по черзі, був лакей маленький, недолугий, сухий, з ланцюжком на жилетці. Він читав "Листок" і не звернув ніякої уваги на тих, що увійшли. Подивившись на його обличчя, Васильєв чомусь подумав, що людина з таким обличчям може і вкрати, і вбити, і дати фальшиву присягу. А обличчя й справді було цікаве: великий лоб, сірі очі, приплюснутий ніс, тонкі, стиснуті губи, а вираз тупий і разом з тим нахабний, як у молодого гончака, коли він доганяє зайця. Васильєв подумав, що добре було б помацати цього лакея за волосся: жорстке воно чи м'яке? Мабуть, жорстке, як у собаки.

III

Художник, від того що випив дві склянки портеру, якось раптом сп'янів і неприродно пожвавішав.

— Ходімо в інший! — командував він, розмахуючи руками.— Я вас поведу в найкращий!

Привівши приятелів у той будинок, що, на його думку, був найкращим, він виявив наполегливе бажання танцювати кадрили. Медик

став бурчати, що музикантам доведеться платити карбованця, але погодився бути vis-?-vis. Почали танцювати.

У найкращому було так само погано, як і в найгіршому. Тут були зовсім такі самісінькі дзеркала і картини, такі самі зачіски і вбрання. Оглядаючи умеблювання та костюми, Васильєв уже розумів, що це не несмак, а щось таке, що можна назвати смаком і навіть стилем С-вого провулка і чого не можна знайти ніде в іншому місці, щось цільне в своїй потворності, не випадкове, вироблене часом. Після того як він побував у восьми будинках, його вже не дивували ні кольори вбраннів, ні довгі шлейфи, ні яскраві банти, ні матроські костюми, ні густе фіолетове забарвлення щік; він розумів, що все це тут так і треба, що якби хоч одна з жінок одяглася по-людськи або якби на стіні почепили путящу гравюру, то від того втратив би загальний тон весь провулок.

"Як невміло вони продають себе! — думав він.— Невже вони не можуть зрозуміти, що порок тільки тоді принадний, коли він гарний і ховається, коли він має оболонку добродетності? Скромні чорні плаття, бліді обличчя, сумні усмішки й темрява більше впливають, ніж оця неоковирна мішура. Дурні! Коли вони самі не розуміють цього, то гості б їх повчили, абощо..."

Панночка в польському костюмі з білою хутряною опушкою підійшла до нього і сіла поряд з ним.

— Симпатичний брюнет, чому ж ви не танцюєте? — спитала вона.— Чого ви такий нудний?

— Тому, що нудно.

— А ви почастуйте лафітом. Тоді не буде нудно.

Васильєв нічого не відповів. Він помовчав і спитав:

— Ви о котрій годині лягаєте спати?

— О шостій.

— А встаєте коли?

— Коли о другій, а коли й о третій.

— А вставши, що робите?

— Кофій п'ємо, о сьомій годині обідаєм.

— А що ви обідаєте?

— Звичайно... Суп або щі, біфштекс, десерт. Наша мадам добре годує дівчат. Та навіщо ви все це питаєте?

— Так, щоб поговорити...

Васильєву хотілося поговорити з панночкою багато про що. Він почував велике бажання дізнатися, звідки вона родом, чи живі її батьки та чи знають вони, що вона тут, як вона потрапила в цей будинок, чи весела й задоволена, чи смутна й пригнічена похмурими думками, чи сподівається вийти коли-небудь з свого теперішнього стану... Але ніяк він не міг придумати, з чого почати і як запитати, щоб не здатися нескромним. Він довго думав і спитав:

— Вам скільки років?

— Вісімдесят,— сказала дотеп панночка, дивлячись із сміхом на фокуси, що виробляв руками і ногами, танцюючи, художник.

Раптом вона чогось зареготала й сказала голосно, так, щоб усі чули, довгу цинічну фразу. Васильєв оторопів і, не знаючи, якого виразу надати своєму обличчю, напружено усміхнувся. Усміхнувся тільки сам він, усі ж інші — його приятелі, музиканти і жінки — навіть і не глянули на його сусідку, наче не чули.

— Почастуйте лафітом! — знову сказала сусідка.

Васильєв відчув огиду до її білої опушки і до голосу й відійшов від неї. Йому вже здавалося душно і жарко, і серце починало битися повільно, але сильно, як молот: раз! два! три!

— Ходімо звідси! — сказав він, смикнувши художника за рукав.

— Зажди, дай скінчити.

Поки художник і медик кінчали кадрили, Васильєв, щоб не дивитися на жінок, оглядав музикантів. На роялі грав благообразний старий в окулярах, схожий з обличчя на маршала Базена; на скрипці — молодий чоловік з русявою борідкою, вдягнений за останньою модою. У молодого чоловіка було обличчя не дурне, не виснажене, а навпаки, розумне, молоде, свіже. Одягнений він був вишукано і з смаком, грав з почуттям. Задача: як він і цей пристойний, благообразний старий потрапили сюди? Чому їм не соромно сидіти тут? Про що вони думають, коли дивляться на жінок?

Якби на роялі і на скрипці грали люди обідрані, голодні, похмурі, п'яні, з виснаженими, або тупими обличчями, тоді їхня присутність, може, була б зрозуміла. А тепер Васильєв нічого не розумів. Йому пригадувалась історія пропашої жінки, прочитана ним колись, і він вважав тепер, що ця людська подоба з провинною усмішкою не має нічого спільного з тим, що він тепер бачить. Йому здавалося, що він бачить не пропаших жінок, а якийсь інший, зовсім особливий світ, чужий йому і незрозумілий; якби

раніше він побачив цей світ у театрі на сцені або прочитав про нього в книзі, то не повірив би...

Жінка з білою опушкою знову зареготала і голосно промовила огидну фразу. Гидливе почуття опанувало його, він почервонів і вийшов.

— Зажди, і ми йдемо! — крикнув йому художник.

IV

— Зараз у мене з моєю дамою, поки ми танцювали, була розмова,— розказував медик, коли всі троє вийшли на вулицю.— Мова йшла про її перший роман. Він, герой,— якийсь бухгалтер у Смоленську, що має дружину і п'ятеро дітей. Їй було сімнадцять літ, і жила вона в татуся й матусі, які торгували милом і свічками.

— Чим же він переміг її серце? — спитав Васильєв.

— Тим, що купив їй білизни на п'ятдесят карбованців. Чорт знає що!

"Одначе ось він зумів випитати в своєї дами її роман,— думав Васильєв про медика.— А я не вмію..."

— Панове, я йду додому! — сказав він.

— Чому?

— Тому, що я не вмію поводитися тут. До того ж мені нудно й гидко. Що тут веселого? Хоч би люди були, а то дикуни і тварини. Я йду, як хочете.

— Ну, Гришо, Григорію, голубчику...— сказав плаксивим голосом художник, пригортаючись до Васильєва.— Ходім! Зайдімо ще в один, і будь вони прокляті... Будь ласка! Григоріанце!

Васильєва умовили й повели нагору по сходах. У килимі і в золочених поруччях, у швейцарі, що відчинив двері, і в панно, що прикрашали передпокій, почувався все той самий стиль С-вого провулка, але вдосконалений, імпонуючий.

— Справді, я піду додому! — сказав Васильєв, скидаючи пальто.

— Ну, ну, голубчику...— сказав художник і поцілував його в шию.— Не капризуй... Гри-Гри, будь товаришем! Разом прийшли, разом і підемо. Яка-бо ти худобина, справді.

— Я можу подождати вас на вулиці. Їй-богу, мені тут гидко!

— Ну, ну, Гришо... Гидко, а ти спостерігай! Розумієш? Спостерігай!

— Треба дивитись об'єктивно на речі,— сказав серйозно медик.

Васильєв увійшов до зали і сів. Крім нього і приятелів, у залі було ще багато гостей: два піхотні офіцери, якийсь сивий і лисий пан у золотих окулярах, два безвусі студенти з Межового інституту і дуже п'яний мужчина з акторським обличчям. Усі панночки були зайняті цими гостями і не звернули на Васильєва ніякої уваги. Тільки одна з них, вбрана Аїдою, скоса глянула на нього, чомусь посміхнулась і промовила, позіхаючи:

— Брюнет прийшов...

У Васильєва стукало серце й палало обличчя. Йому було й соромно перед гостями за свою присутність тут, і гидко, і боляче. Його мучила думка, що він, порядна і любляча людина (таким він досі вважав себе),

ненавидить цих жінок і нічого не відчуває до них, крім огиди. Йому не було жаль ні цих жінок, ні музикантів, ні лакеїв.

"Це тому, що я не стараюся зрозуміти їх,— думав він.— Усі вони схожі на тварин більше, ніж на людей, але ж вони все-таки люди, в них є душі. Треба їх зрозуміти і тоді вже судити..."

— Гришо, ти ж не йди, нас подожди! — крикнув йому художник і зник кудись.

Незабаром зник і медик.

"Авжеж, треба постаратися зрозуміти, а так не можна",— все думав Васильєв.

І він став напружено вдивлятися в обличчя кожної жінки і шукати провинної усмішки. Але — чи він не вмів читати на обличчях, чи жодна з цих жінок не почувала себе провинною — на кожному обличчі він читав тільки тупий вираз буденної, пошлої нудьги і вдоволення. Дурні очі, дурні усмішки, різкі, дурні голоси, нахабні рухи — і нічого більше. Як видно, у кожної в минулому був роман з бухгалтером та з білизнаю на п'ятдесят карбованців, а тепер нема іншої принади, крім кофе, обіду з трьох страв, вина, кадрилі, снання до другої години...

Не знайшовши жодної провинної усмішки, Васильєв став шукати: чи нема розумного обличчя. І увага його спинилася на одному блідому, трохи сонному, втомленому обличчі... Це була немолода брюнетка, одягнена в костюм, усипаний блискітками; вона сиділа в кріслі, дивилася на підлогу і про щось думала. Васильєв пройшовся з кутка в куток і, наче ненавмисне, сів поряд з нею.

"Треба почати з чого-небудь пошлого,— думав він,— а потім поступово перейти до серйозного..."

— А який у вас гарненький костюмчик! — сказав він і торкнувся пальцем золотої бахроми на косинці.

— Який є...— сказала брюнетка.

— Ви з якої губернії?

— Здалека... З Чернігівської...

— Хороша губернія. Там добре.

— Там добре, де нас нема.

"Шкода, що я не вмію природу описувати,— подумав Васильєв.— Можна було б розчулити її описами чернігівської природи. Адже, мабуть, любить, коли народилася там".

— Вам тут нудно? — спитав він.

— Звісно, нудно.

— Чому ж ви не йдете звідси, коли вам нудно?

— Куди ж я піду? Милостиню просити, чи що?

— Милостиню просити легше, ніж жити тут.

— А ви звідки знаєте? Хіба ви просили?

— Просив, коли не було чим платити за навчання. Хоч би навіть не просив, це так зрозуміло. Жебрак, як би там не було, вільна людина, а ви раба.

Брюнетка потягнулась і провела сонними очима лакея, який ніс на підносі склянки і зельтерську воду.

— Почастуйте портером,— сказала вона і знову позіхнула.

"Портером...— подумав Васильєв.— А що, якби це увійшов сюди твій брат або твоя мати? Що б ти сказала? А що сказали б вони? Був би тоді портер, уявляю..."

Раптом почувся плач. З сусідньої кімнати, куди лакей поніс зельтерську, швидко вийшов якийсь блондин з червоним обличчям і сердитими очима. За ним ішла висока, повна хазяйка і кричала верескливим голосом:

— Ніхто вам не дозволяв бити дівчат по щоках! У нас бувають гості кращі за вас, та не б'ються! Шарлатан!

Знявся галас. Васильєв злякався і зблід. У сусідній кімнаті плакали ридма, щиро, як плачуть ображені. І він зрозумів, що й справді тут живуть люди, справжні люди, що, як усюди, ображаються, страждають, плачуть, просять допомоги... Важка ненависть і гидливе почуття поступились місцем гострому почуттю жалю і злоби до кривдника. Він кинувся в ту кімнату, де плакали; крізь ряди пляшок, що стояли на мармуровій дошці стола, він побачив страдницьке, мокре від сліз обличчя, простягнув до цього обличчя руки, ступив крок до стола, але зараз же з жахом відскочив назад. Та, що плакала, була п'яна.

Пробираючись крізь галасливий натовп, що зібрався навколо блондина, він занепав духом, злякався, як хлопчик, і йому здавалося, що в цьому чужому, незрозумілому для нього світі хочуть гнатися за ним, бити його, лаяти брудними словами... Він зірвав з вішалки своє пальто й кинувся прожогом униз по сходах.

Притулившись до огорожі, він стояв коло будинку й чекав, коли вийдуть його товариші. Звуки роялів і скрипок, веселі, хвацькі, нахабні й сумні, плутались у повітрі в якийсь хаос, і ця плутанина, як і перше, скидалася на те, ніби в п'їтьмі над дахами настроювався невидимий оркестр. Якщо глянути вгору на цю п'їтьму, то весь чорний фон був усипаний білими рухомими цятками: це йшов сніг. Пластівці його, потрапивши в світло, лїниво кружляли в повітрі, як пух, і ще лїнивіше падали на землю. Сніжинки кружляли юрбою коло Васильєва і висли на його бороді, віях, бровах... Візники, коні і прохожі були білі.

"І як може сніг падати в цей провулок! — думав Васильєв.— Будь прокляті ці будинки!"

Через те що він збіг униз сходами, ноги підгиналися від втоми; він задихався, наче сходив на гору, серце стукало так, що було чутно. Його мучило бажання швидше вибратися з провулка та йти додому, але ще дужче хотїлось дочекатися товаришів і зігнати на них свою злість.

Він багато чого не зрозумїв у будинках; душі жїнок, що гинуть, залишилися для нього, як і були, таємницею, але йому ясно було, що справа значно гїрша, нїж можна було думати. Коли та провинна жїнка, що отруїлася, називалася пропащою, то для всїх цих, що танцювали тепер під звукову плутанину і говорили довгї огиднї фрази, важко було добрати належну назву. Це були не ті, що гинуть, а ті, що вже загинули.

"Порок є,— думав він,— але нема нї усвідомлення вини, нї надїї на порятунок. їх продають, купують, топлять у винї і в мерзотах, а вони, як вївці, тупї, байдужї і не розумїють. Боже мїй, боже мїй!"

Для нього також ясно було, що все те, що зветься людською гїднїстю, особою, образом і подобою божою, загиджене тут до кїнця, "вщент", як кажуть п'яниці, і що виннї в цьому не самий тїльки провулок та тупї жїнки.

Юрба студентів, білих від снігу, весело розмовляючи й сміючись, пройшла повз нього. Один з них, високий і тонкий, спинився, заглянув Васильєву в обличчя і сказав п'яним голосом:

— Наш! Насмоктався, брат? Ага-га, брат! Нічого, гуляй! Катай! Не журись, дядю!

Він узяв Васильєва за плечі і притулився до його щоки мокрими, холодними вусами, потім підковзнувся, похитнувся і, махнувши обома руками, крикнув:

— Держись! Не падай!

І, засміявшись, побіг доганяти своїх товаришів.

Крізь гамір почувся голос художника:

— Ви не смієте бити жінок! Я вам не дозволю, чорт би вас забрав! Негідники ви отакі!

У дверях будинку з'явився медик. Він подивився на всі боки і, побачивши Васильєва, сказав стурбовано:

— Ти тут? Послухай, їй-богу, з Єгором просто-таки неможливо нікуди ходити! Що це за людина, не розумію! Скандал почав! Чуєш? Єгоре! — гукнув він у двері.— Єгоре!

— Я вам не дозволю бити жінок! — розлігся нагорі пронизливий голос художника.

Щось важке і незграбне покотилося вниз по сходах. Це художник летів стрімголов униз. Його, очевидно, випхнули.

Він підвівся з землі, обтрусив капелюх і зі злим, обуреним обличчям посварився вгору кулаком і крикнув:

— Падлюки! Куродери! Кровопивці! Я не дозволю вам бити! Бити слабку, п'яну жінку! Ах, ви...

— Єгоре... Ну, Єгоре...— почав благати медик.— Даю тобі слово честі, вже більше ніколи не піду з тобою вдруге. Слово честі!

Художник потроху заспокоївся, і приятелі пішли додому.

— "Несамохіть до журних берегів,— заспівав медик,— мене приваблює незнана сила..."

— "А ось і млин...— підтягнув трохи згодом художник,— уже він розвалився..." Який сніг валить, мати божа! Гришко, чого ти пішов? Боягуз ти, баба, та й годі.

Васильєв ішов позаду приятелів, дивився їм у спину і думав:

"Щось одне: або нам тільки здається, що проституція— зло, і ми перебільшуємо, або ж, якщо проституція й справді таке зло, як звичайно думають, то ці мої милі приятелі такі самі рабовласники, гнобителі і вбивці, як ті мешканці Сирії та Каїра, що їх малюють у "Ниве". Вони тепер співають, регочуть, розумно розмовляють, але хіба не вони оце експлуатували голод, нещасття і тупість? Воли,— я був свідком. До чого ж тут їхня гуманність, медицина, живопис? Науки, мистецтва і високі почуття цих душолюбів нагадують мені сало в одному анекдоті. Два розбійники зарізали в лісі жебрака; стали ділити проміж себе його одягу і знайшли в торбині шматок свинячого сала. "Дуже до речі,— сказав один з них,— давай закусимо". "Що ти, як можна? — жахнувся другий.— Хіба ти забув, що сьогодні середа?" І не стали їсти. Вони, зарізавши людину, вийшли з лісу з певністю, що вони постники. Так і ці, купивши жінок, ідуть і думають тепер, що вони художники і вчені..."

— Послухайте, ви! — сказав він сердито й гостро.— Чого ви сюди ходите? Невже, не вже ви не розумієте, як це жахливо? Ваша медицина каже, що кожна з цих жінок умирає передчасно від сухот або чого-небудь іншого; мистецтва кажуть, що морально вона вмирає ще раніше. Кожна з них умирає через те, що на своєму віку приймає в середньому, припустимо, п'ятсот чоловіків. Кожну вбиває п'ятсот чоловіків. В числі цих п'ятсот — ви! Тепер, якщо ви обидва за все життя побуваєте тут та в інших подібних місцях по двісті п'ятдесят разів, то, значить, на обох вас припаде одна вбита жінка! Хіба це не зрозуміло! Хіба це не жахливо? Убити вдвох, утрьох, вп'ятьох одну дурну, голодну жінку! Ах, та хіба це не жахливо, боже мій?

— Так і знав, що цим скінчиться,— сказав художник, кривлячись.— Но слід було зв'язуватись з цим дурнем і бовдуром! Ти думаєш, що тепер у тебе в голові великі думки, ідеї? Ні, чорт знає що, а не ідеї! Ти зараз дивишся па мене з ненавистю і огидою, а по-моєму, краще б ти збудував що двадцять таких будинків, ніж дивитись отак. В цьому твоєму погляді більше пороку, ніж у всьому провулку! Ходімо, Володю, чорт з ним! Дурень, бовдур і більше нічого...

— Ми, люди, вбиваємо взаємно одне одного,— сказав медик.— Це, звичайно, неморально, але філософією тут не допоможеш. Прощай!

На Трубній площі приятелі попрощались і розійшлися. Залишившись сам, Васильєв швидко попростував бульваром. Йому було страшно темряви, страшно снігу, який пластівцями падав на землю і, здавалося, хотів засипати весь світ; страшно було ліхтарних вогнів, що тьмяно блимали крізь снігові хмари. Душу його опанував несвідомий, малодушний страх. Траплялися зрідка назустріч прохожі, але він полохливо сторонився від них. Йому здавалося, що звідусіль ідуть і звідусіль дивляться на нього жінки, тільки ланки.

"Починається в мене,— думав він.— Припадок починається..."

Удома лежав він на ліжку і говорив, здригаючись усім тілом:

— Живі! Живі! Боже мій, вони живі!

Він всіляко напружував свою фантазію, уявляв себе самого то братом пропашої жінки, то батьком її, то самою пропашою жінкою з намазаними щоками, і все це сповнювало його жахом.

Йому чомусь здавалося, що він повинен розв'язати питання негайно, хоч би там що, і що питання це не чуже, а його власне. Він напружив сили, поборов у собі розпач і, сівши на ліжку, обхопивши руками голову, став вирішувати, як урятувати всіх тих жінок, яких він сьогодні бачив? Порядок розв'язування всяких питань йому, як людині вченій, був добре відомий. І він, хоч який був збуджений, точно додержував цього порядку. Він пригадав історію питання, його літературу, а о четвертій годині ходив з кутка в куток і намагався пригадати всі ті спроби, що їх тепер роблять для врятування жінок. У нього було дуже багато добрих приятелів і друзів, що жили в номерах Фальцфейн, Галяшкіна, Нечаєва, Єчкіна... Серед них немало людей чесних і самовідданих. Декотрі з них намагалися рятувати жінок...

"Усі ці нечисленні спроби,— думав Васильєв,— можна поділити на три групи. Одні, викупивши з кубла розпусти жінку, наймали їй номер, купували їй швейну машину, і вона ставала швачкою. І той, хто викупив, волею чи неволею робив її своєю любовницею, потім, скінчивши курс, виїздив і передавав її на руки другому порядному чоловікові, мов яку-небудь річ. І пропаша залишалась пропашою. Інші, викупивши, теж наймали їй окремий номер, купували неодмінну швейну машину, пускали в діло грамоту, проповіді, читання книжок. Жінка жила і шила, поки це було для неї цікаве і нове, а потім, знудьгувавшись, починала потай від проповідників приймати мужчин або тікала назад, туди, де можна спати до третьої години, пити кофе і ситно обідати. Треті, найпалкіші й

найсамовідданіші, робили сміливий, рішучий крок. Вони одружувались. І коли нахабна, розпещена або тупа, затуркана тварина ставала дружиною, господинею і потім матір'ю, то це перевертало догори дном її життя і світогляд так, що потім в дружині і матері важко було впізнати колишню пропащу жінку. Так, одруження найкращий і, мабуть, єдиний спосіб".

— Але неможливий! — сказав уголос Васильєв і повалився в постіль. — Я перший не міг би одружитися! Для цього треба бути святим, не вміти ненавидіти і не знати огиди. Але припустимо, що я, медик і художник перемогли себе і одружилися, що всі вони повиходять заміж. Але який же висновок? Висновок який? А той висновок, що поки тут, у Москві, вони виходитимуть заміж, смоленський бухгалтер зведе з саратовськими, нижегородськими, варшавськими... А куди подіти сто тисяч лондонських? Куди подіти гамбурзьких?

Лампа, в якій вигорів гас, почала чадіти. Васильєв не помітив цього. Він знову почав ходити, не перестаючи думати. Тепер уже він поставив питання інакше: що треба зробити, щоб пропащі жінки перестали бути потрібними? Для цього треба, щоб чоловіки, які їх купують і вбивають, відчули всю ненормальність своєї рабовласницької ролі і жахнулись. Треба рятувати мужчин.

"Науками і мистецтвами, очевидно, нічого не зробиш...— думав Васильєв. — Тут єдиний вихід — це апостольство".

І він став мріяти про те, як завтра ж увечері він стоятиме на розі провулка і говоритиме кожному прохожому: "Куди і чого ви йдете? Побійтесь ви бога!" Він звернеться до байдужих візників і їм скаже: "Чого ви тут стоїте? Чому ж ви не гніваєтесь, не обурюєтесь? Адже ви віруєте в бога і знаєте, що це гріх, що за це люди підуть у пекло, чого ж ви мовчите? Правда, вопи вам чужі, але й у них в батьки, брати, зовсім такі ж самі, як ви..."

Хтось із приятелів сказав одного разу про Васильєва, що він талановита людина. Є таланти письменницькі, сценічні, художницькі, та в нього особливий талант — л ю д с ь к и й. Він має тонке, досконале чуття до болю взагалі. Як добрий актор відображає в собі чужі рухи і голос, так, побачивши сльози, він плаче; коло хворого він сам стає хворим і стогне; коли бачить насильство, то йому здається, що насильство чиниться над ним, він лякається, як хлопчик, і, злякавшись, біжить на допомогу. Чужий біль дратує його, збуджує, доводить до стану екстазу й т. ін.

Чи має рацію приятель — не знаю, але те, що переживав Васильєв, коли йому здавалося, що питання розв'язане, було дуже схоже на натхнення. Він плакав, сміявся, говорив уголос ті слова, які скаже завтра, почував гарячу любов до тих людей, які послухають його і стануть поряд з ним на розі провулка, щоб проповідувати; він сідав писати листи, присягався...

Усе це було схоже на натхнення вже й тому, що тривало недовго. Васильєв скоро втомився. Лондонські, гамбурзькі, варшавські своєю масою душили його, як гори душать землю; він торопів перед цією масою, розгублювався; згадував він, що в нього нема дару слова, що він боязкий і малодушний, що байдужі люди навряд чи захочуть слухати його, студента юриста третього курсу, людину несміливу й нікчемну, що справжнє апостольство полягає не в самій тільки проповіді, але і в ділах.

Коли було видно і на вулиці вже гуркотіли екіпажі, Васильєв лежав нерухомо на дивані й дивився в одну точку. Він уже не думав ні про жінок, ні про чоловіків, ні про насильство. Вся увага його була звернена на душевний біль, який мучив його. То був біль тупий, безпредметний, невизначений, схожий і на тугу, і на страх у найвищій мірі, і на розпач. Показати, де той біль, він міг: у грудях, під серцем,— але порівняти його не можна було ні з чим. Колись у нього бував сильний зубний біль, бували плеврит і невралгії, але це в порівнянні з душевним болем було мізерне. При цьому болі життя уявлялось огидним. Дисертація, прекрасна праця, вже написана ним, улюблені люди, рятування пропавших жінок — усе те,

що вчора ще він любив або до чого був байдужий, тепер, коли він згадував, дратувало його так само, як гуркіт екіпажів, біганина коридорних, денне світло. Якби тепер хто-небудь перед його очима зробив подвиг милосердя чи обурливе насильство, то на нього і те і друге справило б однаково огидне враження. З усіх думок, що ліниво бродили в його голові, тільки дві не дратували його: одна — що він кожної хвилини має владу вбити себе, друга — що біль не триватиме більше трьох днів. Друге він знав з досвіду.

Полежавши, він устав і, ламаючи руки, пройшовся не з кутка в куток, як звичайно, а по квадрату, вздовж стін. Мигцем він глянув на себе в дзеркало. Обличчя його було бліде й змарніле, скроні запали, очі були більші, темніші, нерухоміші, наче чужі, і виявляли нестерпну душевну муку.

Опівдні в двері постукав художник.

— Григорію, ти дома? — спитав він.

Не діставши відповіді, він постояв з хвилину, подумав і відповів собі по-хохлацьки:

— Нема. В ниверситет пішов, треклятий хлопець.

І пішов. Васильєв ліг на ліжку і, сховавши голову під подушку, став плакати з болю, і чим рясніше лилися сльози, тим жахливішим ставав душевний біль. Коли стемніло, він згадав про ту повну муки ніч, що чекає його, і страшний розпач охопив його. Він швидко одягся, вибіг з номера і, покинувши свої двері навстіж, без будь-якої потреби й мети вийшов на вулицю. Не питаючи себе, куди йти, він швидко пішов Садовою вулицею.

Сніг сипав, як учора; була відлига. Засунувши руки в рукава, тремтячи і лякаючись стукоту, дзвінків конки і перехожих, Васильєв пройшов Садовою до Сухаревої башти, потім до Красних воріт, звідси

звернув на Басманну. Він зайшов у шинок і випив велику склянку горілки, але від того не стало легше. Дійшовши до Розгляя, він повернув праворуч і пішов провулками, в яких не був раніше ні разу в житті. Він дійшов до того старого мосту, де шумить Яуза і звідки видно довгі ряди вогнів у вікнах Красних казарм. Щоб відвернути свій душевний біль яким-небудь новим відчуттям або більшим боєм, не знаючи, що робити, плачучи і тремтячи, Васильєв розстебнув пальто і сюртук і підставив свої голі груди вогкому снігові й вітрові. Але й це не зменшило болю. Тоді він нагнувся через поруччя мосту і подивився вниз, на чорну, бурхливу Яузу, і йому захотілось кинутися сторч головою, не з огиди до життя, не заради самогубства, а щоб хоч забитись і одним боєм відвернути другий. Але чорна вода, темрява, порожні береги, вкриті снігом, були страшні. Він здригнувся й пішов далі. Пройшовся він вздовж Красних казарм, потім назад і спустився в якийсь гай, з гаю знову на міст...

"Ні, додому, додому! — думав він.— Дома, здається, легше..."

І він пішов назад. Вернувшись додому, він зірвав з себе мокре пальто і шапку, почав ходити вздовж стін і невтомно ходив до самого ранку.

VII

Коли на другий день ранком прийшли до нього художник і медик, він у розірваній сорочці і з покусаними руками метався по кімнаті і стогнав від болю.

— Бога ради! — заривав він, побачивши приятелів.— Ведіть мене куди хочете, робіть що знаєте, але, бога ради, швидше рятуйте мене! Я вб'ю себе!

Художник зблід і розгубився. Медик теж мало не заплакав, але, вважаючи, що медики в усіх випадках життя повинні бути спокійні й серйозні, сказав холодно:

— Це в тебе припадок. Та це нічого. Підемо зараз до лікаря.

— Куди хочете, тільки, бога ради, швидше!

— Ти не хвилюйся. Треба боротись з собою.

Художник і медик тремтячими руками одягли Васильєва і вивели його на вулицю.

— Михайло Сергійович давно вже хоче з тобою познайомитись,— говорив дорогою медик.— Він дуже мила людина і чудово знає своє діло. Скінчив він: у 82-му році, а практика вже величезна. З студентами поводитьься по-товариськи.

— Швидше, швидше,— квапив Васильєв.

Михайло Сергійович, повний, білявий лікар, зустрів приятелів чемно, солідно, холодно і посміхнувся однією тільки щокою.

— Мені художник і Майєр говорили вже про вашу хворобу,— сказав він.— Дуже радий прислужитися. Ну? Сідайте, прошу вас...

Він посадив Васильєва у велике крісло коло стола і присунув до нього ящик з цигарками.

— Ну? — почав він, погладжуючи коліна.— Візьмемось до діла. Скільки вам років?

Він ставив запитання, а медик відповідав. Він спитав, чи не був батько Васильєва хворий на які-небудь особливі хвороби, чи не нив запоєм, чи не відзначався жорстокістю або якими-небудь дивацтвами. Те ж саме спитав про його діда, матір, сестер і братів. Дізнавшись, що його

мати мала чудовий голос і грала часом в театрі, він раптом пожвавішав і спитав:

— Пробачте, а не пригадаєте, чи не був театр у вашої матусі пристрастю?

Минуло хвилин з двадцять. Васильєву надокучило, що лікар погладжує коліна і говорить усе про те саме.

— Скільки я розумію ваші запитання, докторе,— сказав він,— ви хочете знати, спадкова моя хвороба чи ні. Вона не спадкова.

Далі лікар спитав, чи не було у Васильєва в молодих літах яких-небудь потайних пороків, ударів у голову, захоплень, дивацтв, виняткових пристрастей. На половину запитань, що їх звичайно ставлять старанні лікарі, можна не відповідати без будь-якої шкоди для здоров'я, але в Михайла Сергійовича, у медика і художника були такі обличчя, що коли б Васильєв не відповів хоча б на одне питання, то все пропало б. Дістаючи відповіді, лікар нащось записував їх на папірці. Дізнавшись, що Васильєв скінчив уже на природничому факультеті і тепер на юридичному, лікар задумався...

— Минулого року він написав чудову працю...— сказав медик.

— Вибачте, не перебивайте мене, ви заважаєте мені зосередитися,— сказав лікар і посміхнувся однією щокою.— Так, звичайно, і це грає роль в анамнезі. Форсована розумова праця, перевтома... Так, так... А горілку ви п'єте? — звернувся він до Васильєва.

— Дуже рідко.

Минуло ще двадцять хвилин. Медик став півголосом висловлювати свою думку про найближчі причини випадку і розказав, як позавчора він, художник і Васильєв ходили в С-в провулок.

Байдужий, стриманий, холодний тон, яким його приятелі і лікар говорили про жінок і про нещасний провулок, здався йому надзвичайно дивним...

— Докторе, скажіть мені тільки одне,— стримуючи себе, щоб не бути грубим, сказав він,— проституція зло чи ні?

— Голубчику, хто ж перечить? — сказав лікар з таким виразом, начебто давно вже розв'язав для себе всі ці питання.— Хто перечить?

— Ви психіатр? — спитав грубо Васильєв.

— Так, психіатр.

— Може, всі ви й маєте рацію! — сказав Васильєв, підводячись і починаючи ходити з кутка в куток.— Може! Але мені все це здається дивним! Що я був на двох факультетах — у цьому вбачають подвиг; за те, що я написав працю, яка через три роки буде кинута й забута, мене вихваляють до небес, а за те, що про пропавших жінок я не можу говорити так само байдуже, як про ці стільці, мене лікують, називають божевільним, співчують!

Васильєву чомусь раптом стало нестерпно жалко і себе, і товаришів, і всіх тих, кого він бачив позавчора, і цього лікаря, він заплакав і впав у крісло.

Приятелі запитливо дивилися на лікаря. Той з таким виразом, начебто чудово зрозумів і сльози, і розпач, начебто почував себе спеціалістом у цій галузі, підійшов до Васильєва і мовчки дав йому випити якихось крапель, а потім, коли той заспокоївся, роздяг його і почав досліджувати чутливість його шкіри, колінні рефлекси тощо.

І Васильєву полегшало. Коли він виходив від лікаря, йому вже було совісно, гуркіт екіпажів не здавався йому дратівним і тягар під серцем

ставав все легшим і легшим, наче танув. В руках у нього було два рецепти: на одному був бромистий калій, на другому морфій... Усе це вживав він і раніше!

На вулиці він постояв трохи, подумав і, попрощавшись з друзями, ліниво подався до університету.

1888